

## **Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.)**

**Анотація. Мета дослідження** – охарактеризувати внесок представницьких організацій підприємців у розвиток торгово-промислової статистики; простежити взаємозв'язок між самим фактом виникнення цих організацій та державною потребою у зборі статистичної інформації. **Методологічною основою** статті стала система теорій (корпоративізму, елітарності, груп тиску), підходів (міждисциплінарний, «переваги відсталості» О.Гершенкрона), принципів (історизму, науковості й об'єктивності) та методів наукового пізнання (системний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний тощо). **Результати.** У другій половині XIX ст. уряд Російської імперії дедалі більше відчував брак фактичної інформації для контролю й координації динамічного розвитку економіки країни. Одним із головних завдань новостворених представницьких організацій підприємців якраз і став збір статистичних даних. Із часом статистика розвинулася в окремий напрям діяльності представницьких об'єднань, забезпечуючи як уряд, так і підприємців необхідними даними, виступаючи інструментом розвитку та, водночас, запобігання глибоким кризовим явищам. Створені у структурі представницьких союзів спеціальні статистичні підрозділи часто виступали новаторами статистики як науки щодо методів збору, принципів аналізу й обробки інформації. Опубліковані статистичні дані представницьких організацій підприємців (таблиці, аналітичні огляди, довідники тощо) стали необхідною складовою економічного розвитку як пореформеного часу, так і наступних історичних періодів. **Перспективи досліджень** пов'язані з подальшим опрацюванням зібраних представницькими організаціями статистичних матеріалів, їх аналіз із практично економічної й теоретичної точки зору розвитку статистики як науки. Порушена тема має практичне значення, оскільки статистичні дані, проаналізовані з історичної перспективи, розкривають особливості соціально-економічних і торгово-промислових процесів на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., а з суспільно-політичної – демонструють приклад взаємодії влади й капіталу, значення приватних статистичних даних для розвитку економіки країни та їх вплив на офіційну статистику. Уперше у вітчизняній історичній науці окремо досліджено вплив торгово-промислової статистики на процес виникнення, формування й діяльності представницьких організацій підприємців пореформеного періоду.

**Ключові слова:** торгово-промислова інформація, статистика, представницька організація підприємців.

Статистичні дані роблять історичну аргументацію переконливою, а економічний розвиток – прогнозованим. Статистика – це той каркас, який характеризує той чи інший напрям суспільного життя, а її поточні дані є необхідним інструментом здійснення першочергових державних заходів. У другій половині XIX ст. уряд Російської імперії фактично використав прагнення підприємців до самоорганізації та створення своїх представницьких об'єднань із метою залучення їх до копіткої й масштабної роботи зі збору та опрацювання статистичних даних. Створення таких об'єднань було дозволено (у формі з'їздів, дорадчих контор, товариств, палат), але з обов'язковим завданням систематизації торгово-промислових статистичних даних. В умовах швидких темпів економічного зростання пореформеного часу, упродовження абсолютно нових виробництв і технологій, поширення європейських форм

фінансово-банківських механізмів апарат державної влади був просто не у змозі впровадити з обробкою всіх показників економічного життя країни. Підприємницькі кола, та ще й в організованому своєму вигляді, якнайкраще підходили на роль збирачів первинної статистики, без якої неможливим був процес запізнитої, проте докорінної модернізації імперії на капіталістичних засадах. А щоб представницькі організації підприємців більш сумлінно готували всі затребувані урядом дані, деяким із торгово-промислових союзів було дозволено збирати специфічний «податок» на користь розвитку підприємницького союзу з усіх своїх членів у залежності від рівня виробництва (як, наприклад, попудний збір із вивезених гірничих і гірничозаводських товарів на утримання З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків). Так закладалася основа науково вивіреної торгово-промислової статистики представницьких об'єднань підприємців у другій половині XIX – на початку XX ст.

У вітчизняній історичній науці торгово-промислова статистика для більшості досліджень є джерелом, а не предметом наукових пошуків. Статистичні матеріали представницьких організацій підприємців використано для написання багатьох праць з історії пореформеної доби<sup>1</sup>, а їх статистичні підрозділи стали яскравою сторінкою в діяльності деяких історичних постатей<sup>2</sup>. Історію розвитку торгово-промислових статистичних знань лише побіжно представлено у статтях економічного характеру та підручниках зі статистики<sup>3</sup>. Монографії й навчальні посібники з економічної статистики мають практично-прикладний характер, хоч і спираються на історичний досвід<sup>4</sup>.

Недостатньо дослідженими залишаються питання статистичної звітності представницьких організацій підприємців, діяльності їхніх статистичних підрозділів, а також саме значення збору торгово-промислових статистичних даних у створенні представницьких об'єднань підприємців. Тому для аналізу торгово-промислової статистики представницьких союзів було залучено великий масив діловодних матеріалів цих об'єднань, їхні періодичні видання і статутні документи, а також законодавчі акти й довідники Російської імперії.

Нижче на основі актових джерел, справочинної документації і друкованих органів представницьких організацій підприємців переважно українських губерній охарактеризуємо їхній внесок у розвиток торгово-промислової статистики у другій половині XIX – на початку XX ст.

## Статистика як наука в Російській імперії

Витоки статистичного обліку в Росії знаходимо в «писарських» та метричних книгах. У XIX ст. статистичні дані збиралися переважно для потреб державного управління, їх характер поступово змінювався з описового на цифровий. Перша офіційна статистична установа виникла тільки в 1811 р. при міністерстві

<sup>1</sup> Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я у 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.

<sup>2</sup> Медяник В.Ю. Внесок підприємця М.Ф. фон Дітмара у розвиток гірничозаводської статистики України (кінець XIX – початок XX ст.) // Грані. – 2013. – №6. – С.42–47.

<sup>3</sup> Ковалевский Г.В. Статистика. – Х., 2012. – 445 с.; Степанкевич К.С. Еволюція вітчизняної статистики: етапи та модифікація змісту // Вчені записки університету «КРОУ». – Вип.35. – К., 2014. – С.32–40.

<sup>4</sup> Гончар О.В. Забезпечення якості статистичної інформації: методологія та організація. – К., 2011. – 369 с.; Економічна статистика / В.М.Соболев, Г.С.Корепанов, О.С.Корепанов. – Х., 2017. – 386 с.

поліції – статистичне відділення<sup>5</sup>. Статистичний облік мав розрізнений характер, лише в 1863 р. було створено Центральний статистичний комітет при міністерстві внутрішніх справ. Проте «центральним» у повному розумінні слова цей комітет так і не став, статистичні роботи продовжували виконувати окремі департаменти й відділи державних установ, свої дослідження проводили земства, органи міського управління, наукові товариства та представницькі організації підприємців. Останні із зазначених долучилися до цього процесу первинно з суто практичних міркувань, але вже на кінець століття саме торгово-промислові союзи стали головними новаторами у сфері торгово-промислової статистики, її основних принципів та методів.

На необхідності фахового підходу до організації торгово-промислової статистики наголошували учасники Торгово-промислового з'їзду в Москві, який проходив у червні 1882 р. На засіданні спеціальної секції зі статистики лунали заклики покласти край ставленню до статистики як до звичайної формальності з добровільним і випадковим характером збору матеріалів<sup>6</sup>. На Всеросійському торгово-промислового з'їзді 1896 р. в Нижньому Новгороді теж обговорювалося питання «про бажані зміни у формі й обсягах статистичних відомостей промислових підприємств і про способи забезпечення достовірності та своєчасності надання цих відомостей»<sup>7</sup>. Ці епізодичні загальноімперські форуми представників торгово-промислового стану окреслювали головні вектори розвитку статистичної справи, реалізація яких стала надбанням приватних об'єднань підприємців.

У другій половині XIX ст. в торгово-промислових колах дедалі наполегливіше лунала думка про необхідність збору статистичних даних, яку вдало висловив Д. Менделєєв, що ці відомості «становитимуть досить важливий бік успіху спільних заходів»<sup>8</sup>.

### **Збір статистичних даних як фактор створення представницьких організацій приватного типу**

Докорінна економічна трансформація пореформеного часу все більше ускладнювала державне управління економічними процесами. Державні управлінці відчували потребу дорадчої участі в питаннях економічної політики представників торгово-промислових кіл. Зі свого боку, підприємці прагнули до самоорганізації, аби справляти більш вагомий вплив на органи державної влади. Цей обопільний процес зацікавленості мав своїм результатом формування впродовж другої половини XIX – початку XX ст. цілої мережі представницьких організацій підприємців (територіального, галузевого, загальноімперського рівнів).

Приватні представницькі організації підприємців розглядалися урядом, у першу чергу, як інструмент отримання достовірних статистичних відомостей. У більшості статутних документів торгово-промислових союзів першим серед завдань

<sup>5</sup> Рахмилович Е.Г. Краткий курс статистики. – К., 1891. – С.43.

<sup>6</sup> Резолюции высочайше разрешённого торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле в Москве в июле 1882 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.43.

<sup>7</sup> Труды высочайше учреждённого Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1897. – С.9.

<sup>8</sup> Менделеев Д.И. Об условиях развития заводского дела в России // Приложение к первому тому трудов высочайше разрешённого торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле в Москве в июле 1882 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.44.

значилася теза про збір статистичних даних. Так, у «Положенні...» З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) було зазначено, що мета їх скликання полягала в «розробці статистичних відомостей про розміри очікуваної наступного року продуктивності копалень і передбачуваному вивозі вугілля залізницями»<sup>9</sup>. У статуті Одеського товариства фабрикантів і заводчиків значилося, що воно мало на меті представляти інтереси своїх членів перед державними й громадськими установами, подавати клопотання, видавати статистичні матеріали, проводити конкурси та ін.<sup>10</sup> Таке ж завдання було внесено урядовцями у статутні документи З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса), З'їздів судновласників (м. Санкт-Петербург), Усеросійського товариства цукрозаводчиків (м. Київ), Постійної дорадчої контори залізо-заводчиків (м. Санкт-Петербург) та ін.<sup>11</sup> Пункт про статистичні дані значився навіть у разових регіональних чи тематичних зборах представників капіталу<sup>12</sup>.

Статистичні функції в діяльності представницьких організацій буржуазії були звичною європейською практикою. У Німеччині, наприклад, підприємницькі союзи надавали урядові річні статистичні дані, а в установчих документах «Товариства німецьких залізо- і сталепромисловців» було прямо вказано, що воно «прагне сприяти з'ясуванню становища залізної промисловості шляхом постійного збору статистичного матеріалу»<sup>13</sup>.

### Статистична звітність представницьких організацій підприємців

Із точки зору державного апарату управління призначення представницьких організацій полягало в наданні уряду відомостей із питань розвитку об'єднаної ними галузі, зборі статистичних відомостей та підготовці матеріалів на запити уряду. На практиці розпочинали роботу будь-якого зібрання підприємців зазвичай зі звітів посадових осіб та, обов'язково, розгляду статистичних відомостей за звітний період, а також передбачуваних обсягів виробництва на наступний рік<sup>14</sup>. Подальший регламент залежав від побажань підприємців та головуючого. Примітно, що жалування голови статистичного підрозділу могло бути більшим, ніж очільника всієї представницької структури. Наприклад, за 1902/1903 звітний рік завідувач статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар отримав 4500 руб., тоді як голова ради М.Авдаков – 3000 руб.<sup>15</sup>

Сам принцип фінансування представницьких організацій підприємців був своєрідним. Більшість їх мали право примусового «оподаткування» своїх членів.

<sup>9</sup> Положение о горнопромышленных съездах южной России // Южнорусский горный листок. – 1885. – №119. – С.1547.

<sup>10</sup> Обзор товарных рынков // Экономист России. – 1910. – №32. – С.6.

<sup>11</sup> Девьер А.А., Бредов В.Р. Свод постановлений о горнопромышленности. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.168, 178; Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – Санкт-Петербург, 1913. – С.108–109, 111, 115, 118; Положение о съездах представителей промышленности и торговли Юга России. – Одесса, 1911. – С.4; Свод законов Российской империи / Сост. А.М.Нюренберг. – Кн.3. – Т.Х/ХІІ. – Москва, 1910. – С.327, 357.

<sup>12</sup> Держархів Одеської обл. – Ф.16. – Оп.66. – Спр.238. – Арк.12.

<sup>13</sup> Германские предпринимательские союзы для защиты общих экономических интересов // Промышленность и торговля. – 1908. – Т.1. – С.212.

<sup>14</sup> Держархів Харківської обл. – Ф.3. – Оп.282. – Спр.894. – Арк.2 зв.; Оп.283. – Спр.100. – Арк.2; Положение о горнопромышленных съездах Южной России. – Х., 1899. – С.6.

<sup>15</sup> Медяник В.Ю. Внесок підприємця М.Ф. фон Дітмара... – С.46.

Наприклад, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії фінансувалися шляхом «самообкладання» у вигляді добровільного попудного збору з вивезених гірничих і гірничозаводських вантажів, який із дозволу міністрів торгівлі й промисловості та шляхів сполучення збирали управління залізниць<sup>16</sup>. Формуючи свій бюджет в основному на попудному зборі, на 1914 р. він становив 1,5 млн руб.<sup>17</sup>, а на 1918 р. був запланований у розмірі 3,9 млн руб.<sup>18</sup> Тож не дивно, що облік виробництва гірничих і гірничозаводських товарів було організовано з усієї ретельністю, адже від цього залежали фінансові можливості представницького об'єднання.

Збір статистичних даних представницькими організаціями перебував під пильною увагою урядовців. Міністерство землеробства й державних маєтностей, міністерство фінансів та інші відомства активно взаємодіяли з торгово-промисловими союзами. Делегати від представницьких організацій підприємців входили до складу Комітету загальноімперської статистики залізничної промисловості<sup>19</sup>, були учасниками комісії А.Лоранського з питань уніфікації форм заводської статистики<sup>20</sup>. Навіть плануючи свій робочий візит до Харкова в 1900 р. міністр землеробства й державних маєтностей О.Єрмолов надіслав запит до З'їздів гірничопромисловців, на який хотів би бачити відповіді, «засновані на точних статистичних і фактичних даних»<sup>21</sup>.

### Статистичні підрозділи у структурі представницьких організацій підприємців

На практиці систематизація статистичних даних здійснювалася центральним керівним органом представницької організації (радою з'їздів, радою товариства, бюро, конторою, правлінням тощо). Так, одним із перших структурних утворень із статистичними функціями була комісія виборних З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Уже перші їхні з'їзди (1874–1878 рр.) порушили клопотання про створення цього органу, який мав готувати матеріали до чергових зібрань підприємців, а також «щомісяця розподіляти з належною необхідністю вагони та вести статистику перевезень»<sup>22</sup>. Із 1879 р. за розпорядженням міністерства шляхів сполучення комісія виборних мала надавати статистичні відомості про результати діяльності копалень у поточному році, обсяг передбачуваного в наступному році видобутку і збуту вугілля<sup>23</sup>. На думку гірничого інженера Є.Таскіна, саме «виборні заклали основи докладної статистики вивозу вугілля»<sup>24</sup>.

Комісію виборних очолював гірничий інженер і дійсний статський радник А.Мевіус<sup>25</sup>. На цій посаді, яку він обіймав упродовж 11 років, став у пригоді його досвід державної служби як гірничого начальника Луганського округу. Одночасно

<sup>16</sup> Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ, 2011. – С.67.

<sup>17</sup> Справочная книга для горнопромышленников Юга России: В 2 ч. – Ч.1. – Х., 1916. – С.71.

<sup>18</sup> Либрман Л. В угольном царстве. – Петроград, 1918. – С.23.

<sup>19</sup> Шандра І.О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). – Х., 2016. – С.136.

<sup>20</sup> Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. – Т.1. – Х., 1909. – С.18.

<sup>21</sup> Совещание г. министра земледелия и государственных имуществ с представителями горной промышленности Юга России // Горнозаводской листок. – 1900. – №17. – С.4447.

<sup>22</sup> Труды III съезда углепромышленников. – Х., 1878. – С.9.

<sup>23</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.304. – Оп.519. – Спр.6. – Арк.29.

<sup>24</sup> Таскин Е.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Х., 1896. – С.7.

<sup>25</sup> Труды IV съезда углепромышленников Юга России. – Х., 1879. – С.17.

з роботою у представницькому об'єднанні він завідував кафедрою металургії Харківського технологічного інституту, був першим її професором<sup>26</sup>. Саме йому, авторові понад ста наукових праць та унікального у своєму роді технічного французько-російського словника, З'їзди гірничопромисловців були зобов'язані раціональною організацією статистики важкої промисловості. У подальшому з комісії виборних було сформовано дві структури: Харківський комітет з урегулювання перевезень гірничозаводських вантажів із Донецького басейну (державна), Рада з'їздів гірничопромисловців (приватна) як головний виконавчий орган цього союзу підприємців.

Серед обов'язків створеної в 1892 р. Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії із двадцяти пунктів найпершим значився «збір і групування відомостей про стан та хід усіх галузей гірничозаводської промисловості Півдня Росії, ведення статистики вивозу вугілля й солі та взагалі гірничих і гірничозаводських продуктів залізницями й водним сполученням»<sup>27</sup>.

Статистика харчової промисловості велася не менш ретельно. Контора правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків розсилала бланки запитів щодо посівів цукрового буряка, виробництва на цукрових заводах, на основі чого формувалися зведені таблиці (з буряківництва, обігу цукру на внутрішньому ринку та його експорту)<sup>28</sup>. Цифрові дані за останні два роки вважалися попередніми, а за чотири попередні – перевіреними за офіційними джерелами. Дані наводилися за «період цукроваріння»<sup>29</sup>. Принагідно товариство публікувало статистику міжнародного цукрового виробництва.

Веденням загальноімперської торгово-промислової статистики опікувалася Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі. У своєму звіті за 1908 р. всеросійська корпорація за повнотою статистичних даних особливо відзначала «записки щодо заходів підйому вітчизняної залізної промисловості й машинобудування» та «записку про ціни російського бурякового цукру», які були підготовлені для участі в міжвідомчих нарадах при міністерствах торгівлі й промисловості та фінансів<sup>30</sup>.

Зі збільшенням обсягів промислового виробництва й ускладненням статистики як науки представницькі об'єднання почали виділяти у своєму складі спеціальні статистичні підрозділи: відділ у складі З'їздів представників залізниць та З'їздів представників промисловості й торгівлі<sup>31</sup>; бюро – у З'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, З'їздах фабрикантів землеробських машин і знарядь тощо. Найстарішим з усіх і, певною мірою, зразком для наслідування стало статистичне бюро південних гірничопромисловців.

Статистичне бюро З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було утворене в 1897 р. під керівництвом гірничого інженера М. фон Дітмара. Цей структурний підрозділ готував необхідні матеріали для роботи з'їзду, видавав довідкові бюлетені, відповідав на запити міністерств і зацікавлених осіб. Бюро розробило власну

<sup>26</sup> Юбилей А.Ф.Мевуса // Горный журнал. – 1890. – Т.3. – С.184–185.

<sup>27</sup> Положение о горнопромышленных съездах Южной России. – С.10.

<sup>28</sup> Отчёт правления Всероссийского общества сахарозаводчиков // Вестник сахарной промышленности. – 1903. – №6. – С.243, 247–248.

<sup>29</sup> Отчёт правления Всероссийского общества сахарозаводчиков // Там же. – 1904. – №25. – С.207, 213.

<sup>30</sup> Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г. // Промышленность и торговля. – 1909. – №1. – С.24.

<sup>31</sup> Шандра І.О. Представницькі організації... – С.209.

форму статистичної звітності гірничих підприємств, інформаційних відомостей щодо вантажних перевезень південними залізницями, склало сітку залізничних тарифів, організувало облік нещасних випадків та відшкодувань постраждалим<sup>32</sup>. У формуванні своїх статистичних таблиць бюро враховувало рекомендації Лондонського міжнародного статистичного конгресу. Спочатку воно мало два відділення: статистики виробництва та споживання. Окремий підрозділ займався обліком інвалідів. За системою індивідуальних карток здійснювалася реєстрація всіх робітників Півдня Росії, які зазнали каліцтва, із метою видачі довідок гірничо-промисловим підприємствам. За цим зразком реєстрацію постійних інвалідів запровадило також Товариство заводчиків і фабрикантів Московського промислового району та аналогічне об'єднання підприємців Санкт-Петербурга<sup>33</sup>.

Із метою постійного інформування статистичного бюро Ради з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії про стан ринку палива працювали спеціальні кореспонденти в Петрограді, Москві, Одесі, Києві<sup>34</sup>. Для обліку статистики споживання закордонних ринків використовувалися звіти консулів, іноземні журнали, спеціальні збірники, монографії й наукові статті.

Південні З'їзди гірничопромисловців виступили ініціаторами уніфікації роботи всіх статистичних відділів при департаментах та канцеляріях міністерств, з'їздів, порайонних комітетів, земських і губернських статистичних комітетів<sup>35</sup>. У 1899 р. було досягнуто угоди між Радою з'їздів гірничопромисловців Царства Польського та Радою з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії щодо систематизації статистичним бюро останніх щомісячних економічних показників<sup>36</sup>. Із 1900 р. за розпорядженням міністерства фінансів щомісячні відомості з вугільної та залізничної промисловості всієї країни збирало саме статистичне бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії<sup>37</sup>.

Усі ці успіхи статистичного бюро були результатом натхненної діяльності його організатора й очільника – гірничого інженера М. фон Дітмара. Із приводу відзначення 25-річчя його професійної діяльності журнал «Горнозаводское дело» зазначав: «За справедливістю статистичне бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – витвір Вашої невтомної енергії та Вашого проникливого розуміння потреб практичного життя, стоїть у перших лавах організацій цього типу»<sup>38</sup>.

Усеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі у своєму статистичному підрозділі виділили три відділи: залізничний, торгово-промисловий, акціонерний<sup>39</sup>. У відповідності до свого загальнодержавного статусу, з'їзди неодноразово

<sup>32</sup> Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине. – Донецк, 1998. – С.110–111.

<sup>33</sup> Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Т.2. – Х., 1910. – С.68.

<sup>34</sup> Отчёт председателя XL Съезда горнопромышленников Юга России, горного инженера, тайного советника С.Н.Сучкова. – Х., 1916. – С.15.

<sup>35</sup> Отчёт Совета съезда XXXIV Съезду горнопромышленников Юга России за 1908–1909 отчётный год. – Х., 1909. – С.35.

<sup>36</sup> Отчёт Совету съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н.Ф. фон Дитмара. – Х., 1900. – С.1.

<sup>37</sup> Госархив Ростовской обл. РФ. – Ф.455. – Оп.1. – Д.9. – Л.14.

<sup>38</sup> Чествование почётного члена Совета съезда горнопромышленников Юга России, председателя Совета съезда, члена Государственного Совета Николая Фёдоровича фон Дитмара, по поводу 25-летия его деятельности // Горнозаводское дело. – 1915. – №40. – С.12028–12029.

<sup>39</sup> Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г. // Промышленность и торговля. – 1909. – №1. – С.26.

порушували питання про уніфікацію торгово-промислової статистики, приведення акціонерної статистики у відповідність до іноземної<sup>40</sup>.

У цілому представницькі організації підприємців, маючи у своєму складі спеціальні відділи, бюро й комісії, накопичили значний масив торгово-промислової статистики, заклали основу унікальної інформаційної бази про еволюцію капіталістичного господарства.

### Статистичні друквані видання представницьких організацій

Статистичну інформацію представницькі організації підприємців публікували у власних ділових і періодичних друкваних органах (З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії – «Горнозаводское дело»; З'їзди представників промисловості й торгівлі – «Промышленность и торговля», Усеросійське товариство цукрозаводчиків – «Вестник сахарной промышленности» та ін.), окремими брошурами чи продовжуваними виданнями.

На основі запозичень від інших установ та власних спостережень представницькі корпорації видавали інформаційно цінні довідники. Так, статистичне бюро З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії публікувало такі відомості: щорічно безпосередньо від гірничих і гірничозаводських підприємств збиралися відомості про сплачені податки (публікувалися в «Горнозаводском деле»); на основі інформації з «Собрания узаконений и распоряжений правительства» обчислювався приріст капіталів акціонерних товариств в імперії (інформація публікувалася щоквартально в «Горнозаводском деле»); від управлінь залізниць збиралися відомості про споживання палива (щорічний збірник «Количество и стоимость топлива, потребленного железными дорогами») та ін.<sup>41</sup> На думку підприємців, фаховий аналіз усіх цих матеріалів мав сприяти збалансованості економіки країни у цілому, подоланню дефіциту гірничозаводських товарів та перебоїв з їх доставкою.

Усеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі видавали «статистичні щорічники» (за 1912, 1913 та 1914 рр.)<sup>42</sup>. Вони були орієнтовані в першу чергу на іноземних партнерів, у зв'язку з чим кожен заголовок таблиць мав переклад іноземними мовами. Планувалося зробити повний переклад щорічника однією з найбільш поширених європейських мов<sup>43</sup>. Крім того, статистичний відділ опублікував такі «зведення статистичних даних»: про ввіз до Росії прядильних матеріалів, продукції хімічного виробництва, руд і металів, машин та апаратів і т. п.

Спеціально для Всеросійської торгово-промислової виставки 1913 р. в Києві Всеросійське товариство цукрозаводчиків підготувало дослідження, присвячене цукровій промисловості Росії у цифрах<sup>44</sup>. Цією брошурою організація прагнула надати максимально повні й точні статистичні дані про стан розвитку цукрової

<sup>40</sup> Шестой очередной съезд представителей промышленности и торговли // Промышленность и торговля. – 1912. – №10. – С.522.

<sup>41</sup> Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Т.1. – X., 1914. – С.14–15.

<sup>42</sup> Шестой очередной съезд... – С.529.

<sup>43</sup> Деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли в 1914 г. // Промышленность и торговля. – 1915. – №1. – С.11.

<sup>44</sup> Сахарная промышленность на Всероссийской выставке 1913 г. в гор. Киеве // Вестник сахарной промышленности. – 1913. – №38. – С.365.



промисловості за останні 25 років. Видання включало численні таблиці, картограми й діаграми щодо посівних площ цукрового буряку, виробництва цукру, його експорту, економічного значення цукрової промисловості тощо. Із цих статистичних даних цукрозаводчики зробили дуже оптимістичний висновок, що вони «невпинно простували шляхом інтенсивного розвитку»<sup>45</sup>.

Деякі представницькі об'єднання не так уважно ставилися до промислових даних. Наприклад, пропозиція І.Парменова на засіданні організаційної комісії З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії щодо випуску довідника зі світового виробництва й товарообігу викликала тривалі дискусії. Представник керівного складу цієї організації С.Соколовський указував, що не всі статистичні дані можуть бути потрібні з'їздам<sup>46</sup>. Після довгих розмірковувань щодо практичної користі запланованого збірника для економічного розвитку південних українських земель засідання все ж ухвалило виділити 1000 руб. на публікацію статистичного довідника та авторський гонорар.

Представницькі організації підприємців завжди прагнули до створення загальнодержавної торгово-промислової статистики, проте численні вади соціально-економічних процесів та бюрократичного апарату управління, серед яких і розрізненість інтересів різних груп буржуазії, не дали бажаного результату. Статистику за деякими видами виробництв було залишено на відкуп самим підприємницьким союзам. Стосовно ж залізоробної промисловості – глибока криза 1900–1903 рр. спонукала представницькі організації та державні установи об'єднати свої зусилля щодо збору необхідних даних. У 1903 р. з'явився перший випуск «Свода статистических данных по железодельательной промышленности», який відтоді став щомісячним. Збірник випускався редакцією періодичних видань міністерства фінансів, кошти ж на його публікацію надавали всі представницькі організації, зацікавлені у залізоробному виробництві<sup>47</sup>. Акумуляючи залізоробну інформацію більше десяти років, «Свод статистических данных...» посів визначне місце серед спеціальної літератури.

Ведення З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії статистики фабрик і заводів, пов'язаних із гірничопромисловим виробництвом, було дуже доречним із перспективи загального розвитку економіки країни. У діловодних матеріалах представницької організації гірничопромисловців нагромадився значний масив інформації, який дозволив простежити динаміку розвитку промисловості південно-східної частини українських земель. Увесь цей багатий статистичний матеріал було систематизовано вже радянською владою під час реалізації програми з відновлення Донбасу і Придніпров'я й опубліковано у вигляді техніко-економічного огляду заводів – «Металлургические заводы Юга России»<sup>48</sup>. У виданні було використано матеріали «Трудов...» з'їздів гірничопромисловців, їх статистичні збірники й таблиці, деякі розділи написали члени й адміністративні працівники з'їздівської організації (як, наприклад, проф. П.Фомін – секретар Ради з'їздів; гірничий інженер М.Фіалковський – представник на з'їздах від Брянського заводу).

<sup>45</sup> Я.С. Юг России и сахарная промышленность // Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №19. – С.16.

<sup>46</sup> Хроника наших съездов // Там же. – 1913. – №20. – С.41.

<sup>47</sup> Дембовский К. Десятилетие общеимперской железодельательной статистики // Промышленность и торговля. – 1913. – №11. – С.539.

<sup>48</sup> Metallurgические заводы Юга России. – Х., 1923. – 506 с.

\*\*\*

Перефразувавши вислів дослідника початку ХХ ст., статистичні дані – це «багатющий матеріал для вивчення анатомії й фізіології великої буржуазії в Росії. Без студювання цього матеріалу неможливо мати правильне уявлення про структуру цього класу загалом і в його частинах»<sup>49</sup>.

Безперечно, статистичні матеріали представницьких організацій підприємців не були позбавлені вад. Якщо інформація надавалася самими власниками, мали місце певні викривлення відомостей. Проте загальний обсяг обробленої інформації, ретельність її опрацювання, універсальність методів статистичної звітності, науковий підхід до будь-яких відомостей вражають своєю глибиною та складають основу для розуміння соціально-економічних процесів на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Становитиме науковий інтерес міждисциплінарне бачення цієї проблеми: запропоновані представницькими об'єднаннями методи збору й опрацювання статистичної інформації, а також упроваджені ними нововведення у статистику як науку.

## REFERENCES

1. Honchar, O.V. (2011). *Zabezpechennia yakosti statystychnoi informatsii: metodolohiia ta orhanizatsiia: monohrafiia*. Kyiv: Format. [in Ukrainian].
2. Kovalevskiy, G.V. (2012). *Statistika*. Kharkov: KhNAGKh. [in Russian].
3. Kulikov, V.O. (2019). *Pidpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr.* Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina. [in Ukrainian].
4. Liashenko, V.G. (1998). *Istoriya predprinimatelstva v Ukraine*. Donetsk: DIEKhP. [in Russian].
5. Medianyuk, V.Yu. (2013). Vnesok pidpriemstva M.F. fon Ditmara u rozvytok hirnychozavodskoi statystyky Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). *Hrani*, 6, 42–47. [in Ukrainian].
6. Shandra, I.O. (2011). *Zizdy hirnychopromyslovtstv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.)*. Luhansk: LNU im. T.Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Shandra, I.O. (2016). *Predstavnytski orhanizatsii burzhuzii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
8. Soboliev, V.M., Korepanov, H.S., & Korepanov, O.S. (2017). *Ekonomichna statystyka*. Kharkiv: KhNU. [in Ukrainian].
9. Stepankevych, K.S. (2014). Evoliutsiia vitchyznianoї statystyky: etapy ta modyfikatsiia zmistu. *Vcheni zapysky universytetu «KROK»*, 35, 32–40. [in Ukrainian].

**Iryna Shandra**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,  
Professor at the Department of History, Museology and the Study of Historical Monuments,  
Kharkiv State Academy of Culture  
(Kharkiv, Ukraine), irina\_shandra@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

## Trade and Industrial Statistics of Representative Organizations of Entrepreneurs of the Ukrainian Provinces (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)

**Abstract.** The purpose of the study is to characterize the contribution of representative organizations of entrepreneurs in the development of trade and industrial statistics; to trace the relationship between the very origin of these organizations and the state's need for statistical information.

<sup>49</sup> Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – №6/7. – С.210–211.

The system of theories (corporativism, elitism, groups of pressure), approaches (interdisciplinary, "advantages of backwardness" of A.Gershenkron), the principles (historicism, scientific and objectivity) and methods of scientific knowledge (system, comparative-historical, analytical-synthetic, etc.) is **methodological principles** of article. **Results.** In the second half of the nineteenth century the government of the Russian Empire is increasingly lacking in factual information to control and coordinate the dynamic development of the country's economy. One of the main tasks of newly created representative organizations of entrepreneurs was the collection of statistics. Over time, statistics have evolved into a separate line of activity for representative associations, providing both the government and entrepreneurs with the necessary data, as a tool for development and, at the same time, preventing deep crises. Special statistical units created within the structure of representative unions often innovated statistics as a science of methods of collection, principles of analysis and information processing. Published statistics of entrepreneurial representative organizations (tables, analytical reviews, reference books, etc.) have become a necessary component of economic development both in the post-reform period and in subsequent periods of history. **The prospects for** the research are related to the further elaboration of the statistical materials collected by representative organizations, their analysis from a practically economic and theoretical point of view of the development of statistics as a science. The topic raised is of practical importance, as the statistics analyzed from a historical point of view reveal the peculiarities of socio-economic and trade-industrial processes in the Ukrainian lands in the second half of the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century the interaction of power and capital, the importance of private statistics for the development of the country's economy and their impact on official statistics. For the first time in the national historical science the influence of trade and industrial statistics on the process of origin, formation and activity of representative organizations of entrepreneurs of the post-reform period has been separately investigated.

**Keywords:** trade and industrial information, statistics, representative organization of entrepreneurs.